

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

Szabadulás hangoktól, igéktől, nevektől

A korlátozott írás és beszéd néhány esete

„A csönd csak megölt igéktől beszédes”

Juhász Gyula: *A csönd felé* (1909)

Hatókörét tekintve a kihagyás sokféle lehet. A tilalom néha egyetlen mássalhangzóra terjed ki, néha egyetlen kivételével valamennyi magánhangzóra. Azokat az írásokat, szójátékokat, amelyekben nem szerepel egy adott betű vagy betűcsoport, az irodalomtudósok a lipogram vagy lipogramma (a *λειπο*, *λιπο* 'hiányzik, kihagy' ige és a *γράμμα* 'betű' főnév összetétele) elnevezéssel illetik. Hermionéi Laszosz (Kr. e. 6. század) szülővárosa védőistenéhez, Démétérhez írott himnuszából száműzte a szigmát (σ , ς), az *sz* hangot. A hagyomány úgy tartja, hogy az ő tanítványa volt Pindaros, aki több ilyen ódát szerzett. A szigma kiteszítottságának okát Dionüsziosz Halikarnasszeusz Kr. e. 20 és 10 között *A szavak elrendezéséről* (*Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*) című művében fogalmazta meg: „Kellemetlen és nem édes..., gyakran alkalmazva fölöttébb bántó, mert sziszegése nem gondolkodó, hanem inkább gondolkodásra képtelen, állati lény hangjára emlékeztet.”¹ A költők olykor mégis egyeduralkodóvá tették egy-két sorban, versszakban. Euripidész drámájában Médeia gyűlölettől izzó hangon sziszegte férjének:

ἔσωσά σ', ὡς ἴσασιν Ἑλλήνων ὄσοι
ταύτὸν συνεισέβησαν Ἀργῶν σκάφος²

William Shakespeare a haldokló Gaunt szájába adta az Angliát dicsérő szavakat: „*This precious stone set in the silver sea.*”³ Petőfi Sándor befejezetlen elbeszélő költeményében így jelenítette meg *Lehel* vezért (1848): „*képe alján torzonborz bajúsza / S rengeteg szakálla széleshosszan úsza*” (l. 48.). A 20. század elején a gépek uralmát meghirdető futuristák azzal kérkedtek, hogy van merszük eszményíteni a rútat: „az összes durva hangot, a bennünket körülvevő kegyetlen élet összes kifejező kiáltását használjuk fel. [...] Minden nap rá kell köpni a Művészet Oltárára.”⁴ A tautogramma (a *ταυτό* 'azonos' és a *γράμμα* 'betű' összetétele) költői vitézkedés szülte betűkényszer. Vörösmarty Mihály minden betűt elhessegetett a szavak elejéről, leszámítva egyet: „*Túr és tűnődik, tudni, tenni tör*” (*Csongor és Tünde*, V. 1831). A tautogramma nem egyéb, mint alliterációk (lat. *adlitteratio* 'betűk összehangzása') féktelen halmozása.

Az eszperente meghatározása eszperentéül így hangzik: egy nyelv, melyben e-vel cseveghetsz. A játékosoknak úgy kell hosszabb-rövidebb szövegeket alkotniuk, hogy a tizennégy magyar magánhangzó közül egyedül az e-t használhatják. A szó poliszém, a játékokra és a szabály szerint létrehozott szövegre egyaránt vonatkozhat. A régi nyelvi mulatság a múlt század húszas éveiben kapta nevét, mintául a nemzetközi mesterséges nyelv, az *eszperantó* hangalakja szolgált. Azt illetően megoszlanak a vélemények, hogy a játékot újra meghonosító Karinty Frigyes vagy titkára, a rejtvénykirály Grätzer József tekinthető-e a névadónak. Az azonban bizonyos, hogy a játék hihetetlen népszerűsége nekik köszönhető.

Karinthy így ültette át eszperentére a *Boci, boci, tarka, se füle, se farka* kezdetű gyermekmondóka első sorát: „Tehenek gyermeke, tehének gyermeke, fekete pettyekkel tele. Sem szerve, mellyel zengzeteket felvegyen, sem szerve, mellyel legyeket elhessegesse.” Az *eszperente* mellett feltűnt a kérészéletű *aszparanta, iszpirinti, oszporonto, öszpöröntő, uszpuruntu* és *üszpürüntü* is. Az analógiás szóalkotás azt a logikát követte, hogy az *e*-t a szövegalkotásban egyedül használható másik magánhangzóra cserélték.

De nincsen új a nap alatt! Varjas János református pap-tanár 1775-ben egy 275 soros elégiát jelentetett meg *Megtért embernek énekje, mellyet nem régen szerzett és egy megkeseredett, de reménységgel teljes lélek képében, tett fel egy nevezetlen ember Debreczenben* címmel. Mielőtt költeményét közreadta volna, engedélyt kért a kiadásra Hunyady Ferenc szuperintendenstől, aki így válaszolt: „Ez nevetlen ember szerzette verseket / Szeretettel vettem”. Majd újabb versben buzdította a költőt – „Bátran add szájába a magyar hazának, / Hangját az általad már talált hárfának” –, amire Varjas hasonlóképpen válaszolt. Erre következett a szuperintendens *o*-s változata: „Holott homlokodon sok gondot hordozol, / Olly sok jót, ó boldog doctor, hogy dolgozol?” Amire Varjas így felelt: „Lövöldözök, szököm, nőltön nő öröömöm, / Őrzöm ökröm, töltöm szőlő-tő özönöm.”⁵ A 19. század derekának fékezhetetlen elméjű szócsavarója, Sebestyén Gábor egy disznótoron – bár erről nem tudott – egy uszpuruntut alkotott: „Rút bütul búcsúzzunk, / hústul úgy újuljunk.”

A 19. század neves ítései – Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Arany János – a műkedvelők időtöltésének tartották olyan versek farigcsálását, amelyekben nyekereg e nyelv. Az *eszperente* a 20. század húszas éveinek végétől a harmincas évek végéig élte második fénykorát. A rejtvényűságokban külön rovat illette meg, és a komoly napilapok rejtvényrovatából sem hiányozhatott. A szépirodalom távoli határvidékének lelkes kisiparosai szorgosan gyártották az elmés meghatározásokat, élceket. Született *eszperente* elbeszélés, vers, mese és színjáték, amelyet 1932-ben még a Magyar Rádió is műsorára tűzött.⁶ Az *e* kiszorította a szövegből az összes többi magánhangzót, de a magánhangzók számkivetésének más esetei is vannak. Az amerikai Ernest Vincent Wright *Gadsby* (1939) című regénye az *eszperente* fordítottja: a több mint ötvenezer szót tartalmazó műben – a bevezetést és egy jegyzetet leszámítva – nem szerepel *e*. A leggyakoribb angol betű mellőzése komoly erőpróba elé állította a szerzőt, nélkülöznie kellett a *the* határozott névelőt, a *he* és *she* személyes névmást és az igék szabályos *-ed* (*Past Simple*) múlt idejét is. Írógépén ugyan kiiktatta az *e* billentyűt, de a saját költségén megjelentetett kötetbe mégis becsúszott néhány csúnya hiba: háromszor a *the*, egyszer az *officer*.

Georges Perec szintén az *e* betűt, a francia nyelv leggyakoribb betűjét mellőzte *La Disparition* (1969) című regényében, melyben egy bizonyos Lord Gadsby V. Wright is feltűnik. A főhős, Anton Voyle neve a *voyelle* 'magánhangzó' megcsonkított változata. A több mint ötvenezer szóból álló műnek számos fordítása van. Angolra hárman is átültették, készültek holland, német, olasz, román, svéd, török párhuzamos szövegek, a japán változatból az *i*, a katalánból és a spanyolból az *a*, az oroszról az *o* maradt ki.⁷ A műnek magyarul csak címváltozatai vannak: *A hiány(zás)*, *Az üresség*; talán Szigeti Csaba megoldása a legtalálóbb: *.Itűnés*.⁸ Perec a *L'Ouvroir de littérature potentielle* (*OuLiPo*) csoporthoz tartozott. Az 1960-ban Raymond Queneau író, költő, matematikus és François Le Lionnais kémikus alapította Lehetséges Irodalmi Műhelyben számtalan olyan alkotás született, amely vagy több szigorú nyelvi korlátozást (*contrainte*) érvényesített. Perec 1972-

ben megjelent *Les revenentes* (A visszatérők) című regényében – mintegy ellenpontként – csak az *e*-t (néhány tulajdonnév esetében még az *y*-t) tűrte meg. Mindkét műve lipogram: az elsőből csak egyetlen magánhangzó hiányzik, a másodikból egyet leszámítva mindegyik. A magyar eszperente és a csupa *e* betűs francia próza között alapvető különbség, hogy a magyar köznevekben minden *e* hangzik, a franciában viszont több esetben nem ejtik az *e*-t.

Ám nemcsak nyelvi játékokat, irodalmi műveket jellemezhet egyes betűk hiánya, hanem vallási szövegeket is. A legismertebb példa erre a muszlimok szent könyve, a *Korán*. Az első szúrából – *A megnyitó (al-Fátíha)* – hét betű hiányzik. Különös szentség illeti meg őket, mert belőlük származik Allah „kilencvenkilenc gyönyörű neve” közül a hét legfontosabb, kapcsolatba hozhatók a hét dzsinnkirályal, a hét napjaival és a csillagokkal is.⁹ Mágikus négyzetekben is gyakran tűnik fel ez a hét betű: tá', dzsím, há', záj, sín, zá', fá'. A hívők szerint a *Korán* menyeyei mintája, „a Könyv Anyja” (*Umm al-Kitáb*) már a teremtés előtt létezett, de a napi imák során legalább harminckétszer megismételt *al-Fátíhát* is illetik ugyanezzel a kifejezéssel, mert meggyőződésük szerint magában foglalja az örökkévaló, teremtetlen és tökéletes *Korán* egészének lényegét (15:87). Az elemzők kiemelik, hogy az első szúra hét versszakból (*ája*) áll, és a számok összege 1-től 7-ig 28-at eredményez, ami megegyezik az arab ábécé betűinek számával. Muszlim felfogás szerint a betűk természetfeletti erővel rendelkeznek, minden teremtett dolog titka nevének írásképéből fejthető meg.

A részleges hallgatás nemcsak bizonyos betűkre, hangokra vagy szavakra vonatkozhat, hanem egész szófajokra is. A kötőszóelhagyás, az aszindeton (*ἄσύνδετον* 'összekapcsolás nélküli') a klasszikus retorika egyik gondolatalakzata, az ellipsis egyik alosete. Arisztotelész szerint az írott stílust nem ékesíti, de a szónoklatokban helyénvaló a használata.¹⁰ Csoportosítható aszerint, hogy szavak vagy mondatok közül hagyják-e el. Sütő András regényében az apa már hetedszer mondta el ugyanazt a történetet, a családtagok mégis „Csodálkoznak, cöccögnek, kacagnak, füttyentenek” örömmükben. Tőle választottam példát arra is, amikor a kötőszó mondatok közül marad el: „Múlnak a novemberi napok. Ráncos a szilva az ághegyen. Reggelenként dér lepi be a rétet, a kerteket. Az éjjel a víz megvakult a kicsi patakban.”¹¹ A kötőszóelhagyás aszerint is csoportosítható, hogy hatására névszói (nominális) vagy igei (verbális) szerkezetek torlódnak-e egymásra. Ady Endre *A Tisza-parton* (1905) című költeménye az *Új versek* (1906) kötet *A magyar Ugaron* ciklusának ötödik darabja, a ciklust nyitó (*A Hortobágy poétája*) és záró (*A magyar Ugaron*) művek párja. A béklyóba verő elmaradottságot jellegzetes színhelyek, tárgyak, cselekedetek listájával megidéző második strófa első három sorában egyetlen ige sincs:

*Gémes kút, malom alja, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók.
A Tisza-parton mit keresek?*

Iulius Caesar consul Kr. e. 47-ben a kis-ázsiai Zéla (ma: Zile, Törökország) városa mellett vívott csatában diadalmaskodott II. Pharnakész boszporoszi király seregén. Barátjának, Amatiusnak írott levelében három szóban foglalta össze a történeteket: „*Veni, vidi, vici*” (Jöttem, láttam, győztem). Plutarkhosz szerint a latin szöveget még meggyőzőbbé teszi, hogy mindhárom ige azonos betűvel kezdődik és végződik.¹² Caesar mondatát szekvencionális ikonicitás jellemzi, vagyis a

*praesens perfectum*ban álló igék egymásutánja megfelel a cselekvések sorrendjének.¹³ Quintilianus úgy tartotta, hogy a kötőszavak hiánya sűríti a mondanivalót, főként akkor, ha az egymást követő szavak fokozatokat testesítenek meg. „Mert mindig nagyobb következik az előzőre.”¹⁴ Éppúgy, mint Kölcsey Ferenc *Huszt* (1831) című epigrammájának szállóigévé vált utolsó sorában: „*Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!*” A kötőszavak elmaradása bizonytalanságot kelthet, amit gyakran szemléltetnek József Attila *Nem emel föl* (1937) című versének első két sorával:

*Nem emel föl már senki sem,
belenehezültem a sárba.*

A két tagmondat közé az ellentétes *pedig*, a magyarázó *mert* vagy a következményes *tehát* kötőszó éppúgy beszúrható volna.¹⁵ Legtöbbször azonban egyértelmű, hogy mi az, ami kimaradt. Heinrich Lausberg úgy alkotta meg az aszindetont jelenségkörének tipológiáját, hogy rendszerezésének alapjául három esetben is hiányzó jegyek szolgáltak. A kihagyott *mert* kötőszó fémmjelzi az *asyndeton causale* típust (az *asyndeton explicativum* ennek a esetete, a „magyarázat” ez esetben utólagos), a *tehát* elmaradása pedig az *asyndeton explicativum* jellemző vonása.¹⁶ A többi típust meglévő jegyek alapján határozta el. Az *asyndeton disiunctivum*ba kusza, egymással össze nem illő elemekből álló listák sorolandók. Jorge Luis Borges egy állítólagos kínai enciklopédiával szemléltette, hogy minden osztályozás önkényes és pontatlan: „Ama ősi feljegyzések szerint ugyanis az állatok lehetnek *a*) a Császár állatai, *b*) balzsamozottak, *c*) idomítottak, *d*) malacok, *e*) szírének, *f*) mesebeliek, *g*) kóbor kutyák, *h*) olyanok, melyek ebben az osztályozásban nem szerepelnek, *i*) örülden rázkódók, *j*) megszámlálhatatlanok, *k*) olyanok, akiket a legfinomabb teveszőr ecsettel festettek, *l*) másfajták, *m*) olyanok, akik az imént törtek össze egy vázát, *n*) olyanok, akik távolból légynek tűnnek.”¹⁷ Az *asyndeton adversativum*ba viszont nem zagyvaságok, hanem ellentétekből álló felsorolások tartoznak. Példaként François Villon *Ellentétek balladájának* (1458) első négy sorát idézem:

*Szomjan halok a forrás vize mellett;
Tűzben égek és mégis vacogok;
Paraszas kályhánál vad láz diderget;
Hazám földjén is száműzött vagyok!¹⁸*

Az *asyndeton summativum*ba sorolandó listák összeállítói a szöveg elején vagy végén egyértelműen jelzik, hogy mit is szedtek lajstromba. Ide sorolhatók a *Biblia* nemzetségtáblái, az eposzi kelléknek minősülő seregszemle (enumeráció), azaz a hősnévsorok és hajólisták, de ide tartoznak a lélektelen árujegyzékek, katalógusok és telefonkönyvek is. Lausberg a gyűjtőfogalom megnevezése nélküli puszta számbavételt nevezte *asyndeton additivum*nak. Érzékletes példa erre a típusra Tamkó Sirató Károly *Pályám emlékezete* (1975) című verse. A huszonegy soros költemény huszonegy névből tevődik össze. A felsorolás a csecsemő popsijára szórando hintőportól a boncolásnál használt formalinig terjed. A betegségek egymásutánjaként megragadott életpályát zömmel gyógyszernevek rajzolják ki, de az életút-betegút végén – a *Sumetrolim* és a *Morphin* közé iktatva – feltűnik még a *Prána* (szanszkrit 'lélegzet, lehelet'), a hinduizmusban az élőket a holtaktól megkülönböztető életerő. Így válik a szerény számbavételből szokatlan számadás.

Noszeda –

Talkum

Calomel

Kalmopirin

Birobin

Jodaceptin

Tofamid

Pepsin

Uliron

Isolanid

Penicillin

Noxiron

Bupatol

Rutascorbin

Rausedyl

Miscleron

Xavin

Sumetrolim

Prána

Morphin

– *Formalin*

Az ellipszis fogalomkörébe tartozik az ekleipszisz (ἐκλειψίς 'eltűnés, elhagyás'), a mondat egy részének, legtöbbször az igének az elhagyása. Petőfi Sándor versének címadó első sora így hangzik: „*El innét, el e városból...*” (1847). A korlátozott írás (*constrained writing*) az írók megállapodásán nyugvó szabályok rendszere, amelynek értelmében bizonyos korlátozásoknak vetik alá magukat. Michel Dansel francia író 2004-ben Michel Thaler álnéven jelentette meg *Le Train de Nulle Part* (Vonat a semmiből) című regényét, amelyben egyetlen ige sem szerepel. Az előszóban így okolta meg a szófaj iránt táplált különös ellenszenvét: „Az ige a megszálló, a diktátor, irodalmunk bitorlója ősidők óta!”¹⁹ Az ígéetlen regény elsőségének kétes dicsősége őt illeti meg, de nem ő volt az első, aki az ige lemezárulására szólított fel.²⁰ Tandori Dezső kétsorosa, *A damaszkuszi út* (1969) sem tartalmaz egyetlen ígét sem:

*Most, mikor ugyanúgy, mint mindig,
legfőbb ideje, hogy.*

A vers különféle határozószókból és egy állandósult szókapcsolatból áll, csupa szünkategorématis terminusból. Priscianus, a 6. század elején működött grammatikus azokat a kifejezéseket nevezte így, amelyek önmagukban nem vonatkoznak a világ dolgaira, csak más (kategorikus) kifejezésekkel társulva nyerik el jelentésüket.²¹ Tandori üres szavakra rakta a költemény teljes terhét. Azért tehetette, mert biztos támpont a cím és a közismert történet (ApCsel 9,1–22).

JEGYZETEK

¹ A *halikarnassosi* DIONYSIOS *nyelvesztétikai írásaiból* = *A görög irodalom világa*, szerk. BORZSÁK István, Gondolat, Budapest, 1966, 273. – Az eredeti: ἄχαρι δὲ καὶ ἀηδὲς τὸ σ̄ καὶ πλεονάσαν σφόδρα λυπεῖ· θηριώδους γὰρ καὶ ἀλόγου μᾶλλον ἢ λογικῆς ἐφάπτεσθαι δοκεῖ φωνῆς ὁ συριγμός.

² EURIPIDÉSZ, *Médeia* = *Összes drámái*, Európa, Budapest, 1984, 131. – Kerényi Grácia fordítása sz-telen: „*En mentettem meg életed, jól tudja ezt / minden hellén, ki társad volt Argó hajón*”.

³ WILLIAM SHAKESPEARE, *II. Richárd* = *Összes művei*, 1. Európa, Budapest, 1964, 302. – Somlyó György magyarítása nem szísszen fel: „*Ezüst tengerbe foglalt drágakő*”.

⁴ F. T. MARINETTI, *A futurista irodalom technikai kiáltványa = A futurizmus*, vál. SZABÓ György, Gondolat, Budapest, 1962, 213. – Az eredeti: *Noi utilizziamo ...tutti i suoni brutali, tutti i gridi espressivi della vita violenta che cicirconda. ... Bisogna sputare ogni giorno sull'Altare dell'Arte!*

⁵ Az elégiát közreadta, közlése fordulatos történetét felgöngyöltette, utóéletét nyomon követte: SÁRVÁRY Dezső, *Megtért embernek énekje*, Magyarság, 1935. december 25., 41.

⁶ GRÄTZER József a *Kende gyerek esete Fekete Etellel* (1932) című bohózatát a Színházi Élet közölte, a Modern Kabaré színpadra vitte, és a rádió is sugározta Balogh Klárával a főszerepben. Vö. Színházi Élet, 1932/44, 126–128. és 1932/48, 47.

⁷ Vö. ALBERT Sándor, *Ahol a fordítás valóban „guzsbakötötten táncolás”: a lipogram fordítása = A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*, szerk. BÁRDOSI Vilmos, Tinta, Budapest, 2015, 11.

⁸ Vö. SZIGETI Csaba, *A betűk, a számok és a regények*, Jelenkor, 1994/12, 1079.

⁹ Vö. DÉVÉNYI Kinga, IVÁNYI Tamás, „*Kiszáradt a toll...*” – *Az arab írás története*, II, Kőrösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, Budapest, 1987, 193., valamint *Hetes lexikon*, összeáll. Kicsi Sándor András, MAGYAR László András, Enciklopédia, Budapest, 2002, **hét mássalhangzó** szócikk, 71.

¹⁰ Vö. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, Gondolat, Budapest, 1982, 207.

¹¹ SÜTŐ András, *Anyám könnyű álmot ígér*, Kriterion, Bukarest, 1970, 136. és 72.

¹² Vö. PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, I, Magyar Helikon, Budapest, 1978, 715. – Az eredeti: *Ῥωμαῖοι δ' αἱ λέξεις, εἰς ὁμοίον ἀπολήγουσαι σχῆμα ῥήματος, οὐκ ἀπίθανον τὴν βραχυλογία ἐχουσιν.* – A szállóige SÜETONIUSnál is megtalálható: *Caesarok élete*, Európa, Budapest, 1961, 23.

¹³ Vö. KUGLER Nóra, *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*, Tinta, Budapest, 2015, 40–41.

¹⁴ Vö. Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, 2009, Kalligram, Pozsony, 623. – Az eredeti: *aliud enim maius alii supervenit.*

¹⁵ Vö. SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Helikon, Budapest, 1997, 125. és *Alakzatlexikon*, főszerk. SZATHMÁRI István, Tinta, Budapest, 2008, 134. – Az **Azzindeton** szócikket TÁTRAI Szilárd jegyezte.

¹⁶ Vö. Heinrich LAUSBERG, *Elemente der literarischen Rhetorik*, Max Hueber Verlag, München, 1967, 107–108.

¹⁷ Jorge Lui BORGES, *A John Wilkins-féle analitikus nyelv = Az idő újabb cáfolata*, Gondolat, Budapest, 1987, 206. – Az eredeti: *En sus remotas páginas está escrito que los animales se dividen en a) pertenecientes al Emperador b) embalsamados c) amaestrados d) lechones e) sirenas f) fabulosos g) perros sueltos h) incluidos en esta clasificación i) que se agitan como locos j) innumerables k) dibujados con un pincel finísimo de pelo de camello l) etcétera m) que acaban de romper el jarrón n) que de lejos parecen moscas.*

¹⁸ *La Ballade des contradictions.* – Szabó Lőrinc a harmadik és negyedik sort felcserélte. – Az eredeti: *Je meurs de soif auprès de la fontaine / Chault comme feu, et tremble dent à dent; / En mon pays suis en terre loingtaine; / Lez un brasier frissonne tout ardent*

¹⁹ Michel THALER, *Le Train de Nulle Part*, Les Éditions du Net, Paris, 2004, 7. – Az eredeti: *Le verbe cet envahisseur, ce dictateur, cet usurpateur de notre littérature depuis toujours!*

²⁰ Lásd MARINETTI, *i. m.*, 204.

²¹ Vö. BORBÉLY Gábor, *Civakodó angyalok*, Akadémiai, Budapest, 2008, 267.

